

НА МАРГІНЕСІ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ РЕПАТРІАНТІВ У РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ*

Епопея репатріації (повернення) на батьківщину радянських громадян, які в роки Другої світової війни з різних причин опинилися за межами території СРСР, нині є відносно дослідженою. Одними з перших почали її вивчати зарубіжні історики, діячі українських та російських еміграційних організацій¹. У цих публікаціях в основному зосереджувалася увага на проблемі перебування переміщених осіб в Західноєвропейських країнах після закінчення Другої світової війни та на примусових методах репатріації до СРСР колишніх радянських громадян. Коли, наприкінці 80-х років, у Радянському Союзі почався процес розсекречення архівних фондів, до вивчення цієї теми долучилися радянські історики. Першими науковими публікаціями на пострадянському просторі стали статті, а згодом і монографії російських дослідників В. Земскова, О. Шевякова, П. Поляна². Насичені статистичними даними, вони в деталях висвітлювали організаційну структуру та діяльність репатріаційних органів для повернення колишніх радянських громадян. Серед українських учених тему репатріації вивчали М. Коваль, О. Буцько, С. Гальчак³, окремі питання організації та функціонування репатріаційної системи на прикладі Київської області, а також повоєнного облаштування колишніх примусових робітників в УРСР розглядалися й авторкою даної статті⁴. Оцінюючи діяльність репатріаційних органів, а також становище колишніх оstarбайтерів та військовополонених у повоєнному суспільстві СРСР, більшість зарубіжних і вітчизняних дослідників указують на підозріле та місцями злочинне ставлення радянської влади до колишніх репатріантів. У. Герберт зауважує, що « на відміну від французьких чи польських робітників, мільйони невірників із Радянського Союзу після повернення на Батьківщину не тільки не зустріли якогось співчуття, фінансової підтримки, але багато хто з них на довгі роки знову стали жертвами репресій»⁵. В. Земсков дещо пом'якшує подібну характеристику: „Не можна сказати, що в морально-психологічному плані репатріанти опинилися поза суспільством, але в усякому разі, особливо в перше повоєнне десятиліття, вони перебували ніби на його узбіччі”⁶. П. Полян, оперуючи більш широким колом наративних джерел, які включали біографічні спогади, щоденники очевидців, намагався відійти від абсолютизації їх становища. Грунтуючись на аналізі анкетування колишніх примусових робітників, здійснених московським

* Дослідження виконане у рамках дослідницького проекту « В'їзд репатріантів до Києва заборонений»: повоєнне становище колишніх примусових робітників у радянському суспільстві (1945–2000) «за підтримки Німецького федерального фонду „Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє”».

історико-просвітницьким товариством „Меморіал” на початку 1990-х рр., учений зазначав, що серед дописувачів було чимало таких, які зустріли «співчутливе» до себе ставлення на батьківщині: «нас жаліли», «ставилися доброзичливо», «з розумінням» і, власне, перебування в Німеччині не позначилося негативно на їхньому життєвому шляху. Автор вказує, що на ставлення влади до репатріантів зовсім не впливали обставини їх депортації та перебування в Німеччині, не мало ані найменшого значення, військами якої країни були вони визволені. П. Полян припускає, що головним диференційним принципом виявився той факт, у селі чи в місті проживала після війни людина, тобто її соціальне становище⁷.

Подібне припущення певною мірою підтверджують і біографії 70 очевидців, опитаних авторкою цієї статті. Більшість сільських мешканців, які повернулися у своє село й продовжували там працювати, не мали причин приховувати своє минуле від односельчан і не зазнавали додаткових переслідувань чи обмежень з боку влади. Значно полегшувала соціальну адаптацію колишніх остарбайтерів у повоєнному радянському суспільстві їх служба в Радянській армії. Після демобілізації вони користувалися відповідними пільгами, не мали перепон у виборі місця проживання (у тому числі й повернення до Києва, за умови наявності житла), виборі професії, отриманні роботи чи вступу до навчальних закладів. Ті ж респонденти, які після війни поверталися в місто або хотіли виїхати з села, зіштовхнулися з певними обмеженнями, які стосувалися влаштування на роботу, отримання паспорта, вступу до навчального закладу, вибору професії тощо.

Певне пояснення диференційного ставлення до репатріантів спробуємо віднайти, розглянувши більш детально структуру повоєнного суспільства СРСР. У Радянському Союзі позиції ідеологічної доцільності мали вирішальний вплив на законодавче закріплення громадянських, політичних прав і свобод тієї чи іншої спільноти. Згідно з марксистсько-класовою теорією радянське суспільство поділялося на класи, які розумілися як соціальні групи, об'єднані ставленням до засобів виробництва та класовою свідомістю⁸. Свого часу в доповіді про нову Конституцію 1936 р. Й.Сталін оголосив, що експлуататорські класи вже ліквідовані, тому залишилися «робітничий клас, клас селян та інтелігенція»⁹. Ця формула «2+1» стала офіційним трактуванням класової структури суспільства в СРСР. У цьому виступі комуністичний лідер дав детальну характеристику кожному класу, визначив їх місце й роль у суспільстві. Оскільки місце класів у соціальній структурі суспільства визначалося їх ставленням до власності на засоби виробництва (Ленін), то найбільш свідомим, організованим і революційним вважався робітничий клас, який не обтяжений приватною власністю на засоби виробництва. Він виступав авангардною силою соціалістичного будівництва, історична місія якого – забезпечити безкласову структуру суспільства шляхом відміни всякої приватної власності. Сталін називає робітничий клас «керівною силою» радянської держави¹⁰. Режим «диктатури робітничого класу» як політична форма керівництва державою було закріплено в Конституції.

Характеристика класу селянства традиційно супроводжувалася епітетами на кшталт «дрібні виробники», «раби приватної власності». Селянству, яке й після руйнівного наступу колективізації більшістю продовжувало зберігати власне

приватне господарство, відводилася в радянському суспільстві переважно підпорядкована роль «союзника» робітничого класу.

Відповідно до концепції класів К. Маркса та Ленінського визначення класи існують незалежно від свідомості й уявлень як їхніх членів, так і зовнішніх спостерігачів. Свідомість класового відчуження марксистами розглядається не як критерій для виділення класу, а як вищий ступінь у розвитку самого класу (перехід від класу в собі до класу для себе). Носієм цієї класової свідомості, як ідеологічної форми, є партія. А прищепити свідомість «передового і до кінця революційного класу» його представникам (у даному випадку робітникам), роз'яснити їм різницю між власними економічними інтересами й баченням тотального історичного процесу та історичною місією повинна інтелігенція. Адже саме від рівня свідомості класу залежить роль, яку відіграє його рух в історії – прогресивну чи реакційну. Тому таку пильну увагу приділяли більшовицькі лідери контролю над інтелектуалами. Ще у 1905 р. В. Ленін стверджував неможливість існування «абсолютно вільної творчості», висловлювався про підпорядкування інтелігенції партійній ідеології¹¹, чим фактично ставив інтелектуалів перед вибором на кшталт: «хто не з нами, той – проти нас». Свого часу в 1922 р. РКП (б) рекомендувала своїм партійним організаціям здійснити індивідуальний підхід до кожної групи (і навіть окремої особи) представників науки, техніки, медицини, педагогіки і т.д. для того, щоб прихилити їх представників на свій бік¹². У сталінському трактуванні інтелігенція (інженерно-технічні працівники, працівники культури і службовці загалом)¹³ – це не клас, а прошарок, який рекрутує своїх членів серед усіх прошарків суспільства¹⁴. На 1936 р. у соціальній структурі інтелігенції вихідці з робітничого класу й селянства становили вже переважну більшість, тоді як представників буржуазних класів залишився невеликий відсоток. Це дало підстави Й. Сталіну стверджувати про появу «нової», «соціалістичної» інтелігенції, яка тепер тільки стала рівноправним членом радянського суспільства. Проте пильний ідеологічний контроль за цією спільнотою з боку партії в цей час не зменшився, а навпаки – посилювався. Керуючись визначеними завданнями (прищеплювати партійну свідомість робітникам і селянам, піднімати культурний рівень населення, економічний і технічний рівень народного господарства) інтелігенція зрештою вивищилася над основними класами.

Закріплення в Конституції СРСР «керівного становища» Комуністичної партії в суспільстві як «передової частини класу робітників і селян»¹⁵ піднімало партійних функціонерів над класами й визначало їх привілейоване становище.

Наведені характеристики свідчать про нерівноцінність названих класів для побудови нового соціалістичного ладу, яка відповідно призводила до їх політичної нерівноправності в суспільстві СРСР. Існування суперечностей між класами в радянському суспільстві визнавалося, але при цьому наголошувалося, що «відстань між цими соціальними групами скорочується», «падають і стираються економічні й політичні відмінності між ними». Якщо коротко підсумувати попередньо сказане, то за соціальним статусом у СРСР найвище становище посідали партійні функціонери, далі йшли представники «прошарку» інтелігенції, робітничий клас і на найнижчому щаблі були селяни. Така класова диференціація продовжувала зберігатися в основних своїх рисах і в повоєнний час. Можливо, саме тому

(з огляду на нерівність становища класів) репатріанти, що поверталися в село, зустрічали найменше дискримінаційних моментів на своєму життєвому шляху, оскільки все одно були найбільш безправними в суспільстві. А їх спроби «про-рватися» до спільноти робітничої еліти, службовців, не кажучи вже про владні шаблі блокувалися через відлагоджену систему кадрового контролю.

Для деякого пояснення/розуміння (з позицій марксистської ідеології) місця репатріантів у радянському суспільстві важливо звернутися до такого поняття, як класова свідомість*. Як тривале перебування на ворожій території, виробничі та інші контакти з ідеологічним противником вплинули на класову свідомість того ж робітника чи селянина? І чи вплинули? Обов'язкове проходження репатріантів через фільтраційні табори – це фактично була їх перевірка на лояльність до радянської влади. Усі, хто успішно її пройшов, могли їхати до СРСР. Але гіпотетично від ступеня класової свідомості залежало те місце, яке обійматиме людина в радянському суспільстві. І «простою» бесідою зі співробітником контррозвідки Червоної армії чи працівником НКДБ/НКВС класову свідомість виявити практично неможливо. Присутність/відсутність цієї свідомості могли показати поведінкова стратегія репатріанта, фактично його подальше життя. Як офіційне пояснення влади, які ж саме риси притаманні класово свідомому радянському громадянину, розглядаємо урядове звернення до радянських громадян та військовополонених, яке було подане в листопаді 1944 р. як інтерв'ю Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації П. Голікова кореспонденту газети «Правда». «В советских кругах считают, что даже те из советских граждан, которые под германским насилием и террором совершили действия, противные интересам СССР, не будут привлечены к ответственности, если они станут честно выполнять *свой долг* (виділено авт.) по возвращении на Родину... Всем возвращающимся советским гражданам предоставляется полная возможность немедленно принять активное участие в разгроме врага и достижении победы, одним – с оружием в руках, другим – на производстве, третьим – в области культуры»¹⁶. Отже – головне чесно виконувати свій обов'язок, а де саме – чи «зі зброєю в руках», чи «на виробництві», – вирішувати державі. Саме готовність виконувати ці рішення держави, а не апеляції до «родинних обставин», «свободи вибору», «прав людини» і т.ін. свідчили про високу класову свідомість. А в умовах війни «для розгрому ворога і досягнення перемоги» Радянська держава вимагала від своїх громадян не шкодувати життя. Серед усіх класів радянського суспільства найвищим ступенем класової свідомості володів робітничий клас. На думку деяких теоретиків марксизму, селянство взагалі не мало своєї власної свідомості, її ідеологічна форма завжди була більш лабільною, ніж в інших класів. Тому знову ж таки і з позиції класової свідомості можна пояснити більш поблажливе ставлення радянської влади до репатріантів-селян (за умови їх цілковитої лояльності) і більш вимогливе – до робітників чи інтелігенції.

* Під класовою свідомістю розуміється усвідомлення класом своєї ролі у виробничому процесі і своєму відношенні до інших класів. Для остаточного конституювання класу з ізольованих індивідів необхідне усвідомлення єдності, відчуття відмінності від інших класів і навіть ворожості стосовно інших класів.

Як уже говорилося попередньо, головне значення класів у радянському суспільстві полягало для державної системи класифікації, яка визначала права й обов'язки різних груп громадян. І ці права визначалися не лише у сфері політики чи державного управління. Радянська влада «систематично проводила дискримінацію за класовими ознаками в усіх важливих сферах повсякденного життя: в освіті, правосудді, наданні житла, розподілі продовольства чи промислових товарів тощо»¹⁷. Характерно, що у своїх спогадах колишні репатріанти також найбільше акцентують увагу на власних побутових проблемах адаптації в повоєнному суспільстві й зовсім мало згадують про перешкоди для їх участі в політичному житті країни. Ймовірно тому, що від початку повністю виключали право на особисту політичну роль: «А після війни знаєте ким ми були? Изменники Родіни нас називали»¹⁸. Більшість опитаних переважно описували своє становище (особливо в перші повоєнні 40–50-ті роки) як «вигнанців» суспільства: «Иду я на работу устраиваться, а меня нигде не принимают... Вот изгой и все. Вот преступница...»¹⁹. Тоді як на початку біографічної розповіді, характеризуючи своє соціальне походження, часто вживали класову термінологію – «з родини селян», «батьки були робітниками», «київська інтелігенція» і т. ін. Можна припустити, що самі репатріанти почували себе деякою мірою поза основними соціальними групами суспільства, у позакласовому просторі. Для продовження розгляду такої «другосортності» та «ущербності» становища репатріантів пропонуємо скористатися нині поширеним поняттям маргінальності. Поняття «маргінальність», «маргінали» в історичні дослідження запозичили із соціології та політології. Воно було вперше введене американським соціологом Р. Парком у 1928 р. і використовувалося спочатку для характеристики «особистості на межі культур». Маргінальність в її типовій формі – це втрата об'єктивної приналежності до того чи іншого класу, стану, групи без наступного входження в іншу подібну спільноту. Головною ознакою маргінальності є розрив зв'язків (соціальних, культурних, поселенських) з попереднім середовищем. Нині термін «маргінальність» вживають для пояснення пограничності, периферійності стосовно будь-яких соціальних спільнот. Класичний тип маргінала – вчорашній селянин у місті – вже не селянин і ще не робітник. За класичного (позитивного) варіанту маргінальність поступово долається шляхом включення маргіналів у нове середовище і набування ними нових рис. Інший варіант маргінальності (негативний) полягає в тому, що стан перехідності й периферійності консервується і зберігається надовго, а маргінали набувають рис декласованої, люмпенської, паразитичної поведінки. У всякому суспільстві через об'єктивні та суб'єктивні причини існують і утворюються маргінальні групи. Маргінальність може бути природною і такою, яку штучно створюють та підтримують. Про природну маргінальність варто говорити, якщо йдеться про процеси економічного, соціального чи культурного характеру, через що у всякому суспільстві (відкритому, закритому, стабільному і перехідному) формується своє «дно» з елементів та груп, які вже розорилися і давно скотилися на самісінький низ суспільства, а також антисоціальних елементів – тих, кого відштовхує саме суспільство. Інша справа, якщо в суспільстві процес переструктурування затягується, а маргінальність стає занадто масовим і довгостроковим соціальним явищем. У цьому

випадку маргінали набувають рис соціальної стійкості, «зависають» на зламах соціальних структур. Це відбувається, як правило, внаслідок свідомого проведення владою політики штучної маргіналізації, тобто переміщення в периферійне, дискримінаційне або обмежене становище сотень тисяч і навіть мільйонів людей. Ідея застосувати поняття «маргінальність» до характеристики спільноти репатріантів була запозичена з дослідження С. Красильникова «На зламах соціальної структури: Маргінали в післяреволюційному російському суспільстві (1917 – кінець 1930-х років)»²⁰. Дослідник розглядає соціальну структуру радянського суспільства як результат політики примусової маргіналізації, яка в сталінському суспільстві набула колосальних катастрофічних розмірів і стала органічним супутнім елементом репресій і одним зі способів вирішення політичних та економічних проблем (створення системи примусової праці)²¹.

Чи можна говорити про політику штучної маргіналізації радянської держави стосовно репатріантів?

Війна дала імпульс дезінтеграції традиційних верств й утворенню тимчасових (лабільних) соціальних груп, або динамічних соціумів. До тимчасових соціальних груп слід віднести спільноти, які утворюються внаслідок різких, кардинальних військово-політичних та соціально-економічних зрушень і катаклізмів. Саме такі передумови для їх появи створила Друга світова війна. Як наслідок глобального соціального катаклізму, мільйони людей через об'єктивні та суб'єктивні причини змінювали своє становище в суспільстві. Одні «втрачали все»: житло, родину, ставали непрацездатними інвалідами, опускалися таким чином на «дно», маргіналізувалися. Для інших, навпаки, війна, в підсумку, стала «зоряним часом», давала шанс для стрімкого зростання соціального статусу, здійснення швидкої успішної кар'єри (особливо військової). В умовах війни та окупації відбувається своєрідне перетікання традиційних соціальних верств, які розмиваються й атомізуються на тимчасові. Військовополонених, інтернованих, остарбайтерів, в'язнів нацистських таборів, усіх тих, хто згодом став називатися репатріантами, можна віднести до тимчасових соціальних груп, які можуть бути кваліфіковані як „групи з обмеженою правоздатністю” чи „групи з обмеженим правовим статусом”²². Після закінчення війни більшість з агентів цих лабільних соціумів цілком закономірно намагалися позбутися свого «обмеженого правового статусу», відновити / покращити своє попереднє становище, повернувшись на Батьківщину. Формально зберігаючи свій статус громадян Радянського Союзу, колишні остарбайтери мусили проходити бесіди з працівниками НКВС, НКДБ у перевірконо-фільтраційних таборах, перш ніж отримували право повернутися додому, на них заводили спеціальну „справу” (яка зберігалася в КДБ до 1991 року). Вони обов'язково мусили реєструватися у відповідних органах за місцем проживання й регулярно проходити повторну перевірку. Репатріантам заборонялося повертатися й селитися в столичних містах. Після «благополучного» проходження початкового етапу перевірки далі починала діяти радянська система контролю за населенням: паспортизація, прописка, анкетування, характеристика. Під час прийому на роботу, навчання, вступу до партії, для поїздки за кордон, зміни місця проживання потрібно було заповнювати певні документи, у яких необхідно було свідчити стосовно власної (чи

найближчих родичів) участі у Великій Вітчизняній війні. Ці стандартні питання зберігалися в анкетах і певний час після розпаду СРСР. Перелічені обставини вказують на довготривалий нагляд за репатріантами (поряд з іншими категоріями позбавленців) у радянському суспільстві, що у свою чергу можна сприймати як штучне заниження їх соціального статусу, тобто маргіналізацію.

У суспільстві, де становище людини визначалося не тільки і не стільки економічними факторами, а переважно наявністю чи відсутністю громадянських і політичних прав і свобод, обмеження в правах ставало важливою ознакою соціальної стратифікації, індикатором маргінальності, випадіння із суспільного середовища й початком більш глибокого занурення на «дно» соціальної структури.

Проте практика показує, що перехідність, притаманна маргінальній спільноті, містить у собі потенцію руху як вниз, на «дно», так і вгору – по соціальній драбині. Зворотним боком обмеження прав і соціальних ганатій є зневаження/ігнорування агентами маргіналізованих спільнот встановлених поведінкових, культурних і правових норм певного суспільства. Біографії опитаних репатріантів підтверджують, що більшість із них (в усякому разі ті, хто цього прагнув) вдало подолали всі перепони і досягли більш престижного (ніж їх батьки) становища в суспільстві. Тобто, колишні остарбайтери і військовополонені здійснювали успішну кар'єру на виробництві, в науці та культурі, ставали членами Комуністичної партії, оселялися там, де їм забороняли. У який спосіб це їм удавалося – вже питання окремого дослідження.

¹ *Elliot M. R.* The Repatriation Issue in Soviet-American Relations 1944–1947. – University of Kentucky, 1974. – 412 s; *Jacobmeyer W.* Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941–1945 // *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft.* — Göttingen: Vandenhoeck U.Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd 65. – 324 s; *Толстой Н.* Жертвы Ялты. / Пер. с англ. Е.С.Гессен // *Исследования новейшей русской истории.* – Париж, 1988. – Т. 7. – 530 с.; *В боротьбі за Українську державу* / М. Марунчак; – Львів, 1992. – 1303 с; *Bonwetsch B.* Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg. // *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas* – 1993. – № 41. – С. 532–546.

² *Земсков В. Н.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1945 гг. // *История СССР.* – 1990. – № 4. – С. 26–41; *Его же:* Репатриация советских граждан в 1945–1946 годах. Опираясь на документы // *Россия XXI.* – 1993. – № 5. – С. 74–81; *Его же:* Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944–1956 гг.) // *СИ.* – 1995. – № 5 – С. 3–13; *Его же:* Репатриация перемещенных советских граждан // *Война и общество, 1941–1945:* В 2-х кн. / Отв. ред. Г.Н.Севастьянов; Ин-тут российской истории. Кн. 2-я. – М, 2004. – С. 331–359; *Шевяков А. А.* «Тайны» послевоенной репатриации // *Социологические исследования.* – 1993. – № 8; *Его же:* Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // *Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции:* Сб. науч. трудов. – М., 1994. – С. 195–222; *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. М., 1996. – 442 с; *Его же:* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2002. – 896 с.

³ *Коваль М.* «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // *Політика і час* – 1998– № 9–10; *Його ж:* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–

1945 pp.) – К., 1999. – С. 170–196; *Буцько О.В.* Репатріація українських громадян (1944–1946 pp.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 143–158; *Її жс:* “С возвращением”: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 148–162; *Її жс:* В неоплаченном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов третьего рейха // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – Вип.4 – К., 2000. – С. 90–95; *Гальчак С.Д.* “Остарбайтери” з Поділля. (1942–1947)”: Дисер. к. іст. наук. – К. 2002. – 194 с.

⁴ *Пастушенко Т.В.* Репатріація українських “остарбайтерів” на батьківщину: 1944–1947 pp. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 123–136. *Її жс:* Доля українських остарбайтерок в Німеччині та після повернення до СРСР // Трищина через усе життя. Спогади українських примусових робітниць землі Рейнланд / Каталог виставки – 2007. – С. 58–72; *Її жс:* Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини). Дис...к.і.н. – К., 2007. – 238 с.

⁵ *Herbert Ulrich.* Sowjetische Zivilarbeiter und Kriegsgefangene zur Zwangsarbeit in Deutschland, 1941–1945. In.: „Fliege, mein Briefchen, von Westen nach Osten ...”: Auszüge aus Briefen russischer, ukrainischer und weißrussischer Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter 1942–1944 / Bella E. Cistova ; Kirill V. Cistov (Hrsg.). – Bern; Berlin; Frankfurt a.M.; New York; Paris; Wien, 1998 (Studien zur Volksliedforschung ; Bd. 18), – S. 94.

⁶ *Земсков В.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 гг. // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 39–40.

⁷ *Полян П.* Назв. праця. – С. 557–558.

⁸ УРЕ – Т.10. – К., 1985 – С. 95.

⁹ *Сталин И.* Вопросы ленинизма. – М., 1939. – С. 510.

¹⁰ Там само. – С. 511.

¹¹ *Ленин В.И.* Сочинения. – 5-е изд., – Т.12. – С. 99–105.

¹² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. – частина I. 1898–1924. – К., 1954. – С. 630.

¹³ Там само. – С. 512.

¹⁴ Там само. – С. 526.

¹⁵ *Сталин И.* Назв. праця. – С. 523.

¹⁶ Правда. – 1944. – 4 листоп.

¹⁷ *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – М., 2008. – С. 20.

¹⁸ Інтерв’ю з Миколою Андрійовичем А-ко Запис 18.03.2008. с. Трипілля, Київська обл. // Українські в’язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив / Особистий архів Т. Пастушенко.

¹⁹ Інтерв’ю з Галиною Костянтинівною Б-ко. Запис м. Прилуки // «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / В.А. Смолій (голов.ред.), Т.В. Пастушенко (упоряд.), М.Ю. Шевченко (упоряд.). – К., 2006. – С. 371.

²⁰ *Красильников С.А.* На изломах социальной структуры: Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 1930-х гг.). – Новосибирск, 1998.

²¹ Там само. – С. 3.

²² *Лисенко О.* Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К.2007. – Вип. 11. – С. 5.